

Health Theology and the Challenge of Narratives Regarding Health

Reza Sarabi^{1*}, Ali Mohamadian², Mansoureh Arjmandi Fard³

*1 Corresponding Author, PhD student in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Shahid Motahari Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran, Email: rsarabi12@gmail.com

² Associate Professor, Department of Jurisprudence and Islamic Law, Bozorgmehr Qaenat University, Qaen, Iran, Email: mohammadian@buqaen.ac.ir

³ Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Islamic Law, Payam Noor University, Tehran, Iran, Email: arjomandifard@pnu.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article History:
Received
September 11, 2024
Accepted
November 22, 2024

Keywords:
Islam, health,
wellness, narrations,
documentary and
.brokerage review

ABSTRACT

Islam, as a comprehensive Sharia, has drawn guidelines for all aspects of human life. These guidelines have been transmitted to the audience mainly from two main sources, namely the Book and the Sunnah. In the case of the Quran, due to its definitive issuance, there is no dispute about examining the document; however, this assumption does not exist in the case of narrations, and it is necessary to examine the narrative heritage in terms of document and implication. In the thematic division of narrations, a large part of them are about health recommendations. Among them, there are narrations whose content is somehow challenging in terms of observing health. Considering that the concern of the Sharia with the issue of health is a definite matter, the present article seeks to examine the contents of the aforementioned narrations and re-examine their quality in terms of document and implication. The present research has been conducted using a descriptive-analytical method. Data collection was done through a library method, and after explaining the main concept of the discussion, the authors identified the existing documents related to the topic of the article and then analyzed the evidence. The research results show that the narratives included in the problem should either be presented in a correct form that does not conflict with medical findings; or they should be rejected due to weak documentation and lack of content validity.

دانشگاه لرستان

شاپای الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰

پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی

<http://www.api.lu.ac.ir>

مقاله پژوهشی

الهیات سلامت و چالش روایات ناظر به بهداشت

رضا سرابی^{۱*}، علی محمدیان^۲، منصوره ارجمندی فرد^۳

^۱ دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری (ره)، دانشگاه فردوسی مشهد،

مشهد، ایران، ایمیل: rsarabi12@gmail.com

^۲ دانشیار، گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه بزرگمهرقائنات، قائن، ایران، ایمیل: mohammadian@buqaen.ac.ir

^۳ استادیار، گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، ایمیل: arjomandifard@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۳/۰۱/۲۰

پذیرش نهایی:

۱۴۰۳/۰۵/۰۱

واژگان کلیدی:

اسلام، بهداشت، سلامت، روایات،

بررسی سندی و دلالی.

چکیده

دین اسلام به عنوان شریعتی جامع برای تمامی ابعاد زندگی انسان رهنمودهایی را ترسیم نموده است. این رهنمودها عمدتاً از دو منبع اصلی یعنی کتاب و سنت به مخاطبان منتقل شده است. در مورد قرآن به جهت قطعی-الصدور بودن، اختلافی در مورد بررسی سندی به وجود نمی-آید؛ لکن این پیشفرض در مورد روایات وجود ندارد و ضروری است میراث روایی از حیث سند و دلالت مورد بررسی قرار گیرند. در تقسیم بندی موضوعی روایات، بخش عمده-ای از آن ها راجع به توصیه های بهداشتی می-باشند. در این میان روایاتی وجود دارند که به نوعی مضمون آنها از حیث رعایت بهداشت با چالش مواجه است. با عنایت به اینکه اهتمام شریعت به مسئله بهداشت امری قطعی است، نوشتار حاضر درصدد است به بررسی مفاد روایات مزبور پرداخته و عیار آن ها را از دو جهت سند و دلالت مورد بازخوانی قرار دهد. پژوهش حاضر با استفاده از شیوه توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است. جمع آوری داده ها به روش کتابخانه ای صورت گرفته است و نگارندگان پس از تبیین مفهوم اصلی بحث، مستندات موجود در ارتباط با موضوع مقاله را مورد شناسایی قرار داده و سپس به تحلیل ادله پرداخته اند. رهاورد پژوهش نشان می-دهد روایات وارد شده در مسئله را یا باید حمل بر صورت صحیحی نمود که با یافته-های پزشکی در تعارض قرار نگیرند؛ یا اینکه آن ها را به جهت ضعف سندی و عدم اعتبار محتوایی، طرح و رد نمود.

۱- مقدمه

امروزه با شیوع بیماری‌های مختلف در سراسر دنیا که نمونه اخیر آن در پاندمی کرونا پدیدار شد، مباحث بهداشتی به قدری در محافل علمی و شبکه‌های ارتباطات جمعی بیان می‌شود که در همین زمینه، سازمان‌ها و نهادهایی در سطح جهان حتی به یافته‌های جدید علمی در این باره رسیده‌اند. موضوع بهداشت و ضرورت حفظ آن، این روزها از چنان اهمیتی برخوردار است که متولیان بهداشت در کشورهای مختلف تلاش‌های گسترده‌ای انجام می‌دهند تا با ارائه راهکارهای اساسی و برنامه‌ریزی‌های هدفمند و مناسب و همچنین تشویق افراد به طرق مختلف، سطح بهداشت را در تمامی زمینه‌ها بالا ببرند. از سویی دیگر نگرشی وجود دارد که یکی از شاخص‌های رشد هر جامعه را میزان بهداشت آن جامعه می‌دانند. در همین راستا با نگاهی دقیق به آموزه‌های دین مبین اسلام نیز نکاتی ارزشمند از لزوم رعایت بهداشت کامل در زندگی فردی و اجتماعی آمده است که عمل به آن‌ها، ضامن سلامت فرد و جامعه خواهد بود. بنابراین لازم است انسان در محیط پیرامون خود به امر بهداشت که یکی از امور مهم زندگی انسان به شمار می‌آید، به طور ویژه توجه داشته باشد. به همین جهت در آیات و روایات، احکام و راهنمایی‌های فراوانی پیرامون این موضوع وجود دارد که با بررسی آن‌ها می‌توان به نظام بهداشتی دین اسلام دست یافت. بهداشت در آموزه‌های قرآن و اسلام تا حدی است که نخستین کتاب عبادی فقه اسلامی با طهارت آغاز می‌شود و موضوع طهارت و پاکیزگی بدن و روان از مهم‌ترین آموزه‌های آن محسوب می‌شود به گونه‌ای که به عنوان مثال شستشوی سر و صورت و دست به صورت روزانه به عنوان وظیفه شرعی توجه داده می‌شود و با دستور تزکیه نفس و خودسازی بر مسئله بهداشت روانی تاکید شده است. در توضیح بیشتر مطلب باید گفت با ظهور ادیان الهی و به‌ویژه دین اسلام، مسئله تغذیه و بهداشت نیز همانند دیگر موضوعات از سوی کتب آسمانی و به‌ویژه قرآن کریم و روایات معصومین^(ع) مورد توجه قرار گرفته و در آیات و روایات فراوانی در خصوص آن‌ها سخن به میان آمده است. از بایدها و نبایدهای بهداشتی و غذایی تا حتی تأثیر غذا بر اخلاق و رفتار اشخاص مورد نظر فرستادگان الهی، جملگی در میراث دینی مورد اشاره قرار گرفته‌اند، تا جایی که حتی در رابطه با مواردی چون نیم‌خورده مؤمن، آب حمام، آب چشمه‌های معدنی، شانه و مسواک‌زدن نیز احادیثی به دست ما رسیده و آن‌ها را دستخوش نقطه‌نظراتی نموده‌است. کلام ائمه به دلیل معصوم و مصون بودن از سخن لغو و خطا در بیان، نه تنها صحیح و شایسته است، بلکه پوشاندن جامه عمل به سخنان آنان توشه راه و گره‌گشای مسائل روزمره زندگی انسان‌ها خواهد بود. این سخن در بسیاری از مسائل بدیهی و مبین است اما روایات «نیم‌خورده مؤمن»، «شرب آب حمام»، «آب‌های معدنی» و «شانه و مسواک‌زدن» جزو آن دسته از مسائلی است که قدری مستلزم روشن‌سازی و تبیین است؛ همچنان که قرآن و معصومین نیز ما را به تفحص و واکاوی در خصوص مسائل مختلف تشویق نموده‌اند، از باب نمونه پیامبر گرامی اسلام می‌فرماید: «تَفَكَّرُوا فِي كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي ذَاتِ اللَّهِ» (ری شهری، ۱۴۱۶، ۳: ۱۸۹۲) بدین معنی که در همه چیز بیندیشید ولی در ذات خدا نیاندیشید. و چه بسا پذیرش موضوع مهمی مثل دین نیز بدون بررسی و تحقیق در کلام الله نهی شده‌است (بقره: ۱۷۰-۱۷۱). در جایی دیگر نیز خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «از آنچه به آن آگاهی نداری پیروی مکن، چراکه گوش، چشم و دل، همه مسئول می‌باشند» (اسراء: ۳۶). بهداشت و سلامتی نیز در فرهنگ اسلامی و جهانی نه تنها در جنبه فردی بلکه در جنبه اجتماعی نیز همواره به عنوان امری حیاتی مورد توجه بوده و سفارش‌ها و توصیه‌های فراوانی در خصوص آن ارائه شده است. بیماری‌ها و آفات فراوانی هستند که قابلیت سرایت‌پذیری داشته و از طریق آب، غذا، انسان، حیوان و حتی برخی اجسام قابل انتقال می‌باشند. حال از سویی روایات راجع به مسائل مزبور که بیاناتی از جانب معصومان^(ع) است و از سوی دیگر لزوم بهداشت و حفظ سلامتی به مثابه دو نقطه مقابل یکدیگر می‌باشند که نیاز به بررسی

و واکاوی دارند. پژوهش حاضر درصدد است تا با تبیین و بررسی سندی و دلالتی روایات مزبور به این پرسش پاسخ دهد که با عنایت به جایگاه والا و رفیع معصومان و لزوم پیروی از کلام آن‌ها از یک سو و لزوم تفکر و تعقل در موضوعات گوناگونی که بشر با آن مواجه است، نحوه برخورد با احادیث مزبور با وجود تعارضی ظاهری که بین این روایات با برخی روایات دیگر و به ویژه مسئله سلامت وجود داشته و با اندکی تفکر قابل مشاهده است، به چه ترتیب خواهد بود.

۲- اهتمام قرآن به بهداشت

قرآن کریم به عنوان عطیه‌ای ارزشمند از جانب پرودگار نگاهی همه جانبه به تمامی مسائل بشر داشته و چیزی را از قلم نیانداخته است. آن چنان که مقدمتاً بیان شد، مسئله بهداشت و رعایت مسائل بهداشتی نیز از شاخص‌ترین تأکیدات قرآن است. غالب بیماری‌ها و حتی مرگ انسان‌ها بر اثر عدم رعایت بهداشت در مسائل فردی، تغذیه، محیط و... است. در این جا از باب نمونه مواردی چند از قرآن کریم که در آن به بایسته‌های بهداشتی در تغذیه و نظافت توجه داده شده است بیان می‌شود:

۱- قرآن کریم ضمن توصیه انسان به خوردن غذاهای پاک و مفید وی را از مصرف غذاهای زیان‌بار باز منع می‌کند و این دستورها، سلامت و بهداشت انسان را تأمین می‌کند؛ «یا ایها الذین آمنوا کلوا من طیبات ما رزقناکم»؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از نعمت‌های پاکیزه‌ای که به شما روزی داده‌ایم، بخورید...» (بقره: ۱۷۲). «وکلوا مما رزقکم الله حلالاً طیباً...»؛ «و از نعمت‌های حلال و پاکیزه‌ای که خداوند به شما روزی داده است، بخورید» (مائده: ۱۸۸).

۲- از منظر قرآن کریم، شرط اصلی در بهره جستن از فراورده‌های زمینی، سلامت و پاکیزگی است و انسان تنها باید از موارد پاک و بهداشتی بهره‌برداری کند. مطابق با کلام قرآن، انسان سالم به طور فطری گرایش به پاکی‌ها و تمتع از چیزهای پاک دارد و لذا اشخاصی را که از بهره‌گیری چیزهای پاک و سلامت امتناع می‌کنند در حقیقت از گام‌های شیطان پیروی می‌کنند. به همین سبب خداوند متعال به مردم امر می‌کند که از شیطان پیروی نکنند و از نعمت‌های پاک و بهداشتی که برای آن‌ها آفریده شده استفاده کنند (بقره: ۱۶۸).

۳- خداوند متعال اشخاصی را که قائل به حرمت نعمات پاکیزه و سالم باشند را به عنوان افرادی که به خداوند افترا زده‌اند را مورد توبیخ و سرزنش قرار داده است، به این جهت که معنا را به انسان‌ها بفهماند که هر چیز پاکیزه و بهداشتی حلال بوده و نمی‌توان با حرام دانستن، آن را از محدوده بهره‌وری خارج نمود (اعراف: ۳۱-۳۲).

۴- در مورد بهداشت بدن، قرآن به تشویق انسان به شستشو با آب (بقره: ۲۲۲) عنایت دارد.

۵- همچنین در خصوص بایسته‌های بهداشت تغذیه نیز با ذکر اینکه عدم رعایت بهداشت در آن، سبب ضرر و زیان بر نفس انسان است، قرآن همواره انسان را به رعایت بهداشت در تغذیه تشویق می‌نماید (بقره: ۵۷).

۶- قرآن کریم صراحتاً انسان را از حرکت به سوی مرگ نهی و منع کرده است: «وَلَا تُلْقُوا بِأیدیْکُمْ إِلَى التَّهْلُکَةِ» (بقره: ۱۹۵). در تفسیر آیه اخیر، شیخ طوسی هر عملی را که عواقبش هلاکت و نیستی باشد مصداق آیه فوق دانسته است (طوسی، بی تا، ۲: ۱۵۱). چنان که آیت الله مکارم شیرازی نیز عدم احتیاط و خوردن غذایی که به احتمال قوی آلوده به سم باشد را از مصادیق این آیه برشمرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲: ۳۶).

۳- توصیه‌های بهداشتی و روایات چالش برانگیز

۳-۱- نیم خورده مؤمن

لغت شناسان در رابطه با سؤر معانی مختلفی را بیان کرده‌اند از برخی از آن‌ها اختصاص سؤر به باقی مانده نوشیدنی استنباط می‌شود (جوهری، ۱۴۰۷، ۲: ۶۷۵؛ تهنوی، ۱: ۹۸۹). و از برخی دیگر شمول داشتن بر باقی مانده غذا (قرطبی، ۱۵: ۱۶۵) و از گروه سوم نیز معنای مطلق باقی مانده اعم از نوشیدنی یا غذا استظهار شده است (فیروزآبادی، بی تا، ۲: ۴۳؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ۴: ۳۳۹؛ فراهیدی، ۱۴۰۹، ۷: ۲۹۲؛ طریحی، ۱۴۰۸، ۷: ۲۹۲؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ۶: ۴۸۸).

در مورد شفا بخش بودن نیم خورده مؤمن دو روایت وارد شده است:

۱- روایت اول: امام صادق (ع) فرمودند: در نیم خورده مؤمن شفای هفتاد مریضی است. (ابن بابویه، ۱۴۰۶: ۱۵۱؛ حر عاملی، ۱۴۱۲، ۲۵: ۲۶۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۵: ۳۳).

۲- روایت دوم: امام علی (ع) فرمودند: «نیم خورده مؤمن شفا است»: «سؤر المؤمن شفاء» (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۲۵: ۲۶۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۵: ۳۳).

بررسی سندی: روایت اول: در کتب رجالی به وثاقت راویان حدیث تصریح شده است (ابن ندیم، ۱۴۱۷، ۱: ۲۴۲؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۶۸)؛ مجلسی، ۱۴۲۰: ۸۵؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰، ۱: ۸۹؛ حلی، بی تا: ۱۵۰-۱۰۴؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۳۹؛ طوسی، ۱۲۷۱: ۱۰۱؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۲۱۴). البته عالمان رجال در وثاقت محمد بن عیسی اختلاف نظر دارند. برخی او را معتمد دانسته‌اند (ابن بابویه، ۱۴۰۶: ۱۵۱) و برخی دیگر اعتبار وی را ضعیف دانسته‌اند (طوسی، ۱۴۱۵، ۱: ۳۹۳) اما می‌توان گفت با توجه به اینکه امام رضا (ع) او را به نیابت از خویش به حج فرستادند، در حالی که نائب در حج باید فردی عادل و مورد اطمینان نائب گیرنده باشد؛ بنابراین به نیابت گرفتن وی، مهر تأییدی بر وثاقت او است (موسوعه طبقات الفقهاء، ۱۴۲۰، ۳: ۵۵۳).

روایت دوم: این روایت نیز از نظر سندی صحیح است چرا که در کتب رجالی به وثاقت راویان آن تصریح شده است (ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۲۴۲؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۳۳۷؛ مجلسی، ۱۴۲۰: ۸۵؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰، ۱: ۸۹؛ حلی، بی تا: ۱۵۰؛ ابن داود حلی، بی تا، ۱: ۲۸۴؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۴۳۹؛ حلی، ۱۳۸۱: ۴۰۱؛ مجلسی، ۱۴۲۰: ۲۴۶). البته در خصوص قاسم بن یحیی هر چند علامه حلی ضعف وی را از ابن غضائری نقل کرده است (حلی، ۱۳۸۱: ۳۴۱؛ ابن غضائری، ۱۴۲۲، ۱: ۸۶) اما برخی دیگر به وثاقت وی تصریح نموده‌اند (خوئی، ۱۴۱۳، ۱۵: ۶۸). در مورد حسن بن راشد طفاوی نیز هر چند برخی او را مورد اعتماد دانسته (حلی، ۱۳۸۱: ۱۴۲) و برخی دیگر وی را تضعیف نموده‌اند (نجاشی، ۱۳۸۶: ۳۷۹) اما او یکی از راویان روایت زیارة الحسین است که شیخ صدوق آن را صحیح‌ترین روایات در باب زیارات، دانسته است (قمی، ۱۴۰۴، ۱: ۴). بنابراین خدش‌های بر سند روایت وارد نمی‌شود.

در تحلیل نهایی روایات مزبور باید گفت اگرچه روایات ذکر شده از نظر سندی صحیح هستند، لکن با دسته‌ای از روایات که بر ضرورت دوری جستن از تماس نزدیک با بیماران مسری دلالت دارند دارای نوعی تعارض هستند. بنابراین برای رفع تعارض موجود، روایات سؤر مؤمن بر نیم خورده مؤمنی که در صحت و سلامت است حمل می‌شوند و در مورد مؤمنانی که بیمار هستند یا به دلایلی چون شیوع امراض، احتمال بیماری ایشان می‌رود، وفق روایات ضرورت دوری جستن از تماس نزدیک با بیماران مسری عمل می‌شود و این وجه جمع با حکم شرع مبنی بر وجوب حفظ جان و همچنین با حکم عقل مبنی بر لزوم پرهیز از باقی مانده غذای بیماران جهت پیشگیری از انتقال بیماری مطابقت و سازگاری دارد.

۲-۳- آب حمام و آب‌های معدنی

یکی دیگر از مسائلی که در روایات پیرامون آن سخن گفته شده است، حول مبحث «آب‌ها» و آثار، فواید، ممنوعات و مکروهات آن است. از آن جمله بحث شرب آب حمام و استعمال آب‌های معدنی است که در روایات معصومان (ع) از آن‌ها نهی شده است؛ روایات مزبور از این قبیل می‌باشند:

الف) امام صادق (ع) فرموده‌اند: «إِذَا دَخَلَ أَحَدُكُمُ الْحَمَّامَ فَلْيَشْرَبْ ثَلَاثَةَ أَكْفٍ مَاءٍ حَارٍّ فَإِنَّهُ يَزِيدُ فِي بَهَاءِ الْوَجْهِ وَيَذْهَبُ بِالْأَلَمِ مِنَ الْبَدَنِ». هنگامی که فردی از شما وارد حمام می‌شود، از آب گرم به مقدار سه کف دست بیاشامد، چرا که سبب افزایش شادابی چهره و زدودن دردها از بدن می‌شود. (مجلسی، ۱۴۰۳، ۶۶: ۴۵۱) در خصوص بررسی سندی برای این روایت سند و یا سلسله روایانی یافت نشد.

ب) أَبُو مُحَمَّدٍ هَارُونَ بْنُ مُوسَى التَّلَعُكَبَرِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ هَمَّامٍ بْنِ سُهَيْلٍ رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ قَالَ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ جُمُهورٍ عَنْ رِضَا (ع) قَالَ: «فَإِذَا دَخَلَ أَحَدُكُمُ الْحَمَّامَ بِخَمْسِ حَسَوَاتٍ مَاءٍ حَارٍّ فَإِنَّكَ تَسْلَمُ بِإِذْنِ اللَّهِ تَعَالَى مِنْ وَجَعِ الرَّأْسِ وَالشَّقِيقَةِ». امام می‌فرمایند: هر زمان که شخص بخواد به حمام رود، اگر بخواد در سر خویش ناراحتی پیدا نکند، زمان داخل شدن به حمام ابتدا پنج جرعه آب گرم بیاشامد، در این صورت به اراده خداوند تعالی، از سردرد و درد شقیقه محافظت خواهد شد (محدث نوری، بی‌تا، ۱۶: ۴۲۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۶۲: ۳۲۲). در کتب رجالی از روایان حدیث مزبور بجز محمد بن جمهور را غیر ثقه و فاسد المذهب برشمردند (نجاشی، ۱۳۸۶: ۱۴۰) از دیگر روایان به نیکی و وثاقت یاد شده است (نجاشی، ۱۳۸۶: ۳۵۹؛ حلی، ۱۴۰۲، بی‌تا: ۱۸۰؛ طوسی، ۱۲۷۱: ۱۴۱؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۴۳۸).

پ) در ارتباط با همین موضوع، در روایت دیگری چنین وارد شده است: الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ الصُّوفِيُّ عَنْ حَمْرَةَ بْنِ الْقَاسِمِ عَنِ الْفَرَارِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الْوَرَّانِ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ الْأَهْوَازِيِّ عَنِ الْبَرْنُطِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حُمَرَانَ عَنْ صَادِقٍ (ع) قَالَ: «إِيَّاكَ وَشُرْبَ الْمَاءِ الْبَارِدِ وَ الْفُقَاعِ فِي الْحَمَّامِ فَإِنَّهُ يُفْسِدُ الْمَعْدَةَ وَلَا تَصْبَنَ عَلَيْكَ الْمَاءُ الْبَارِدُ فَإِنَّهُ يُضْعِفُ الْبَدَنَ». از آشامیدن آب خنک و فقع در حمام پرهیز نمایید، چرا که سبب فساد معده خواهد شد و بر روی خویش نیز آب خنک نریزد، زیرا سبب ضعف بدن انسان می‌باشد (بحرانی، بی‌تا، ۵: ۵۳۶؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۱؛ ۱۱۳). روایان حدیث اخیر نیز اکثراً ثقه و معتبر دانسته شده‌اند. (نجاشی، ۱۳۸۶: ۱۸۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۴۸: ۳۱۵؛ طوسی، ۱۲۷۱: ۴۱۸؛ مامقانی، بی‌تا، ۴: ۲۹۴؛ طوسی، ۱۳۷۳: ۱؛ ۳۵۵؛ حلی، ۱۴۰۲، بی‌تا: ۱۰۴؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۳۲۸).

ت) اما هم‌ردیف با مسئله آب حمام که برای طهارت استعمال می‌شود، در خصوص آب چشمه‌های معدنی روایاتی وجود دارند که از شستشوی بدن و چه بسا مطلق استفاده از چنان آبی نهی فرموده است. همانند روایتی که امام صادق (ع) که به این صورت است: عَنْ هَارُونَ عَنْ مَسْعَدَةَ بْنِ زِيَادٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «إِنَّ النَّبِيَّ (ص) نَهَى أَنْ يُسْتَشْفَى بِالْحَمَّامِ الَّتِي تُوجَدُ فِي الْجِبَالِ». پیامبر اکرم (ص) از شفا جستن از آن دسته آب‌های گرمی که در دامنه بعضی کوهستان‌ها پیدا می‌شوند، نهی فرموده‌اند (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۱۲: ۴۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۶۶: ۴۸۰). در این روایت هارون بن مسلم ثقه است. (نجاشی، ۱۳۸۶: ۷؛ حلی، ۱۴۰۲، بی‌تا: ۱۵۰) اما مسعدة بن صدقه اختلاف‌نظراتی به چشم می‌خورد (مجلسی، ۱۴۰۴، ۱۴: ۲۶۶؛ خوئی، معجم رجال الحديث، ۱۴۱۳، ۱۸: ۱۵۱؛ انصاری، ۱۴۱۹، ۳: ۳۵۱؛ خمینی، بی‌تا، ۳: ۳۵۱).

ث) یا روایت دیگری از این امام همام که آمده است: عَنْ هَارُونَ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ مَسْعَدَةَ بْنِ صَدَقَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «نَهَى رَسُولُ اللَّهِ (ص) عَنِ الْإِسْتِشْفَاءِ بِالْعُيُونِ الْحَارَّةِ الَّتِي تَكُونُ فِي الْجِبَالِ الَّتِي تُوجَدُ مِنْهَا رَائِحَةُ الْكِبْرِيتِ». نبی اکرم (ص) از اینکه به وسیله

چشمه‌های آب گرم شفاجویی شود، نهی فرموده‌اند و مقصود آن چشمه‌هایی است که در کوه‌هاست و دارای رایحه‌ی گوگرد می‌باشند. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۱: ۲۲۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۶۶: ۴۸۱).

(ج) همچنین در روایتی از امام صادق (ع) منقول است؛ سَهْلُ بْنُ زِيَادٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَمَّنْ ذَكَرَهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «كَانَ أَبِي (ع) يَكْرَهُ أَنْ يَتَدَاوَى بِالْمَاءِ الْمُرِّ وَبِمَاءِ الْكِبْرِيتِ وَكَانَ يَقُولُ إِنَّ نُوحًا عَ لَمَّا كَانَ الطُّوفَانُ دَعَا الْمِيَاءَ فَأَجَابَتْهُ كُلُّهَا إِلَّا الْمَاءُ الْمُرُّ وَبِمَاءِ الْكِبْرِيتِ فَدَعَا عَلَيْهِمَا وَلَعَنَهُمَا». حضرت (ع) فرموده‌اند: پدرم درمان به آب تلخ و آب گوگرددار را برای درمان نمی‌پسندید. او می‌فرمود: حضرت نوح (ع)، هنگامی که توفان شده بود، تمامی آب‌ها را خطاب کرد و همه آن‌ها بجز آب‌های تلخ و آب‌های گوگرددار وی را پاسخ گفتند. پس، این آب‌ها را نفرین نمود (کلینی، ۱۳۸۷، ۶: ۳۹۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۹: ۲۷۹). در خصوص راویان حدیث؛ سهل بن زیاد فردی است که در مورد وی اختلاف نظر است اما گویا نهایتاً غیر معتبر و دارای احادیثی ضعیف دانسته شده است. (طوسی، ۱۲۷۱: ۸۰؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۳۷۷؛ حلی، ۱۴۰۲، بی تا: ۳۹؛ خونی، معجم رجال الحديث، ۱۴۱۳، ۹: ۳۵۴) محمد بن سنان نیز بنا بر نقل فراوان علمای رجالی ضعیف دانسته شده است (نجاشی، ۱۳۸۶: ۳۴۰؛ خونی، ۱۴۱۳، ۱۷: ۱۴۸).

در مورد روایات اخیر و در تحلیل نهایی آنها باید گفت چنین روایاتی مادامی که با یافته‌های پزشکی در تعارض و تقابل قرار نگیرند، معتبر می‌باشند؛ لکن در صورت تعارض این اخبار با دانش پزشکی، باید اذعان نمود که به دلیل ضعف سندی پاره‌ای از این روایات، نمی‌توان به ظاهر آن‌ها استناد نمود.

۳-۳- شانه‌کردن در حمام

از جمله توصیه‌های دین اسلام، رعایت نظافت و پاکیزگی برای تمام انسان‌ها است. از جمله آن توصیه‌ها آراستگی ظاهری و به‌طور ویژه «شانه‌زدن» است. در خصوص شانه‌زدن نیز دین اسلام با نگاهی به زوایای مختلف آن راجع به آداب و فواید آن، سفارش‌های فراوانی دارد که در ضمن روایاتی از معصومان برای ما به یادگار مانده است. حتی در برخی منابع فقهی و روایی، بابی را با عنوان «شانه‌زدن؛ التَّمْسُّطُ» گشوده‌اند که نمایانگر اهمیت شایان این مبحث است. برخی روایات ناظر بر اهمیت شانه‌کردن به این صورت است: (الف) امام صادق (ع) در تفسیر آیه‌ای از قرآن کریم که می‌فرماید: «إِیٰ فِرْزَنَادَانَ آدَمَ! زینت خود را به هنگام رفتن به مسجد، همراه با خویش بردارید!» چنین فرموده‌اند: منظور از زینت در آیه شریفه شانه است. یعنی موهای خود را شانه کنید و با موی آراسته و مرتب به مسجد بروید. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۱: ۲۲۰؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ۱: ۲۶۸) همانند چنین تفسیری از لسان امام رضا (ع) نیز بیان شده است. (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ۱: ۱۲۸).

(ب) امام صادق (ع) در بیانی می‌فرمایند: «مَسَّطُ الرَّأْسِ يَذْهَبُ بِالْوَبَاءِ وَ مَسَّطُ اللَّحْيَةِ يَشُدُّ الْأَصْرَاسَ». شانه نمودن سر و با را از بین می‌برد و شانه ریش نیز سبب استحکام دندان‌ها می‌شود. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۲: ۱۲۱؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳، ۱: ۱۲۸).

(پ) ایشان در روایتی دیگر نیز می‌فرمایند: «عَنْهُ عَنْ أَبِيهِ قَالَ كَثْرَةُ التَّمْسُّطِ تُقَلِّلُ الْبَلْغَمَ». زیاد شانه زدن، بلغم را از بین می‌برد. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۲: ۱۲۴؛ کلینی، ۱۳۸۷، ۶: ۴۸۹).

(ت) روش پیامبر اکرم (ص) این چنین بود که شانه می‌زدند و با مدری «سیخ جایگزین شانه» موهای سر خویش را مرتب می‌نمودند. (مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۳: ۸۳).

(ث) همچنین ایشان می‌فرمایند: «مَنْ اتَّخَذَ شَعْرًا فَلْيُحْسِنْ وَلَا يَتَّهْ أَوْ لِيَجْزَهُ». هر کس موی سرش را بلند می‌گذارد، خوب نگهداری، یا کوتاهش کند. (مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۶: ۱۳۷؛ کلینی، ۱۳۸۷، ۱۳: ۱۲۳).

اما در ارتباط با روایات ناهی از شانه کردن در حمام به این دلیل است که شانه زدن موها در حمام سبب ریزش و نازک شدن آن‌ها می‌شود. وبا به معنای ریزش مو است. روایت وارده در این زمینه چنین است:

(الف) عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ سَعْدِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ فَضَّالٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ عَنِ ابْنِ بُكَيْرٍ عَنِ ابْنِ أَبِي يَعْقُورٍ عَنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «إِيَّاكَ وَالتَّمَشُّطَ فِي الْحَمَّامِ فَإِنَّهُ يُورِثُ وَبَاءَ الشَّعْرِ». از شانه کردن در حمام پرهیز زیرا باعث ریزش مو می‌شود. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۲: ۱۲۰) آراسته و مرتب به مسجد بروید (سبزواری، ۴: ۴۷۱). در ارتباط با بررسی سندی؛ روایان حدیث مزبور عموماً ثقة و معتبر می‌باشند (طوسی، ۱۲۷۱: ۴۸؛ حلی، ۱۴۰۲، بی‌تا: ۱۸۰؛ حلی، بی‌تا، ۱: ۱۹۵؛ کشی، ۱۴۰۹، ۱: ۳۴۵؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۲۱۳؛ حلی، رجال حلی، بی‌تا: ۲۲۸).

(ب) آن‌چنان که در روایت دیگر چنین آمده است: مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ بِنْدَارٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ يُونُسَ بْنِ السَّخْتِ رَفَعَهُ قَالَ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع): «يُرْفِقُ الشَّعْرَ». شانه کردن موها در حمام سبب نازک شدن آن‌ها می‌شود (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۱: ۳۹۰؛ کلینی، ۱۳۸۷، ۱۳: ۱۶۷؛ حلی، ۱۴۱۴، ۲: ۲۵۲؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳، ۱: ۱۱۶). در خصوص بررسی سندی نیز بجز ابراهیم بن اسحاق که ضعیف شمرده شده است (حلی، ۱۴۰۲، بی‌تا: ۳۷؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۲۶۱؛ طوسی، ۱۲۷۱: ۱۹)، سایر راویان معتبر می‌باشند (حلی، ۱۴۰۲، بی‌تا: ۱۰۷؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۵۲؛ حلی، ۱۴۰۲، بی‌تا: ۱۹۸؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۵۲). در مجموع در مورد این اخبار باید گفت روایات ناظر به شانه کردن مو در حمام از آنجا که با علم پزشکی در تعارض قرار نمی‌گیرند، می‌توانند معتبر تلقی شده و دارای وجهت به شمار آیند و لذا مومنان می‌توانند چنین روایاتی را مبنای عمل خویش قرار دهند.

۳-۴- مسواک زدن در حمام

از دیگر توصیه‌های بهداشتی دین اسلام، مسئله سفارش در باب مسواک زدن است که در آموزه‌های دینی بر آن فراوان تأکید شده است. در زمان معصومین (ع) هم مسواک زدن از چوب یک درخت خاص مرسوم بوده است که به صورت یقینی، استحباب مسواک در مورد مسواک‌های امروزی نیز صادق است، تا آن جایی که برخی از علما دایره آن را وسیع‌تر دانسته و معتقدند: «مسواک زدن؛ عبارت از مالیدن چیزی به دندان است به جهت پاک کردن چرک، اگر چه با انگشت باشد لکن افضل این است که از چوب تر باشد و بهتر آن است که از چوب درختی با نام اراک باشد». (مکارم شیرازی، ۱۴۲۸، ۱: ۱۶۲)

برخی روایات ناظر بر اهمیت و اهتمام به مسواک زدن بدین صورت است:

(الف) پیامبر اکرم (ص) فرموده‌اند: «لَوْ لَا أَنَّ أَشَقَّ عَلَى أُمَّتِي لَأَمَرْتَهُمْ بِالسَّوَاكِ عِنْدَ كُلِّ صَلَاةٍ». اگر امت من را به سختی و مشقت نمانداخت، آن‌ها را برای اقامه هر نمازی، امر به مسواک زدن می‌نمودم. (کلینی، ۱۳۸۷، ۳: ۲۲؛ برقی، ۱۳۷۱، ۲: ۵۶۱)

(ب) از امام صادق (ع) منقول است که می‌فرمایند: «رَكْعَتَانِ بِالسَّوَاكِ أَفْضَلُ مِنْ سَبْعِينَ رَكْعَةً بِغَيْرِ سَوَاكِ». دو رکعت نماز در حالتی که شخص مسواک زده باشد، افضل از هفتاد رکعت نماز بدون مسواک زدن است. (کلینی، ۱۳۸۷، ۳: ۲۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۶: ۱۲۸)

(ج) در روایت دیگری نیز از پیامبر (ص) چنین اظهار شده است: «السَّوَاكِ فِيهِ عَشْرُ خِصَالٍ: مَطْهَرَةٌ لِلْفَمِ، مَرْضَاةٌ لِلرَّبِّ، يَضَاعَفُ الْحَسَنَاتُ سَبْعِينَ ضِعْفًا، وَهُوَ مِنَ السَّنَةِ، وَيَذْهَبُ بِالْحَفَرِ، وَيَبَيِّضُ الْأَسْنَانَ، وَيَشُدُّ اللَّثَّةَ، وَيَقْطَعُ الْبَلْغَمَ، وَيَذْهَبُ بِغَشَاوَةِ الْبَصَرِ، وَ يَشْهِي الطَّعَامَ». مسواک کردن دارای ده خصلت است: دهان را پاک نموده و خداوند متعال را راضی می‌کند، حسنات را هفتاد مرتبه افزون می‌کند، از سنت است، زرد رنگی دندان‌ها را از بین می‌برد، دندان‌ها را سفید می‌کند، لثه را محکم می‌نماید، بلغم که از طبع

انسان است را قطع می‌کند، پرده جلو چشم را زایل می‌کند و انسان را دارای اشتها به غذا می‌کند. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۱: ۲۱۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۴: ۶۷).

(د) همچنین نبی اکرم (ص) در سفارش به امام علی (ع) فرموده‌اند: «يَا عَلِيُّ عَلَيْكَ بِالسَّوَاكِ فَإِنَّ السَّوَاكَ مَطَهْرَةٌ لِلْفَمِ وَ مَرْصَاةٌ لِلرَّبِّ وَ مَجَلَّةٌ لِلْعَيْنِ». یا علی؛ مسواک زدن را ترک نکن زیرا باعث پاکیزگی دهان، رضایت خداوند متعال و روشنی چشم است. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۲: ۴۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۶: ۲۰۲).

(ه) پیامبر اکرم (ص) فرموده‌اند: «أمرت بالسَّوَاكِ حَتَّى خَشِيتُ أَنْ يَكْتُبَ عَلَيَّ». به مسواک زدن امر شدم آن گونه که ترسیدم بر من فرض گردد. (مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۶: ۱۲۶).

اما در رابطه با مسواک زدن در حمام نیز عملی است که در روایات از آن نهی شده است، زیرا که سبب ضعف و افتادن دندان‌ها می‌شود و در روزگار کنونی چنین عملی معمولاً در دستشویی انجام می‌شود که دستشویی و حمام هم عموماً در یک جا می‌باشند.

(الف) عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ سَعْدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ فَضَالٍ عَنْ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ ابْنِ بُكَيْرٍ عَنْ ابْنِ أَبِي يَغْفُورٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «وَالسَّوَاكُ فِي الْحَمَّامِ يُورِثُ وَبَاءَ الْأَسْنَانِ». امام صادق فرموده‌اند: «وَالسَّوَاكُ فِي الْحَمَّامِ يُورِثُ وَبَاءَ الْأَسْنَانِ».

(ابن بابویه، ۱۴۱۳، ۱: ۱۱۶؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ۱: ۲۶۸)

در ارتباط با بررسی سندی؛ روایان حدیث مزبور عموماً ثقه و معتبر می‌باشند (حلی، ۱۴۰۲، بی تا: ۱۴۵؛ کشی، ۱۴۰۹، ۱: ۳۴۵؛ حلی، ۱۴۰۲، بی تا: ۱۵۴).

(ب) مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ الْحَسَنِ يَاسَنَادَهُ عَنْ شُعَيْبِ بْنِ وَاقِدٍ، عَنْ الْحُسَيْنِ بْنِ زَيْدٍ، عَنْ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنْ آبَائِهِ (ع) فِي حَدِيثِ الْمَنَاهِي قَالَ: «وَنَهَى رَسُولُ اللَّهِ (ص) عَنْ السَّوَاكِ فِي الْحَمَّامِ». و قال، و روي أن السَّوَاكُ فِي الْحَمَّامِ يُورِثُ وَبَاءَ الْأَسْنَانِ». (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۲: ۱۲) در ارتباط با بررسی سندی این روایت نیز؛ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ الْحَسَنِ بسیار ثقه است (طوسی، ۱۲۷۱: ۴۸).

شعیب بن واقد مجهول است و در کتب مشهور رجالی نیامده است. (خونی، معجم رجال الحديث، ۱۴۱۳، ۱۰: ۳۸) الحسين بن زيد را در خصوص وثاقت ایشان سخنی در کتب رجالی نگاشته نشده است (حلی، ۱۴۰۲، بی تا: ۳۷؛ طوسی، ۱۲۷۱: ۹۳). اگرچه روایات مزبور ظاهراً و در نظری ابتدائی ناظر بر حرمت مسئله دارد، اما از آن جایی که روایات دیگری نیز وارد شده که دال بر جواز مسواک زدن در چنین شرایطی است، در نتیجه از روایات مزبور حکم کراهت مستفاد می‌شود. پس نتیجتاً میتوان از مجموع این روایات این گونه استنباط نمود که مسواک زدن در حمام مکروه بوده و به همین دلیل، بزرگان فراوان حکم به کراهت را اظهار نموده‌اند. ضمناً عبارت «وباء» در روایات نیز اگر چه به معنای بیماری طاعون است، اما مطلق مریضی‌ها نیز از آن مستفاد می‌باشد و حتی برخی از علما این تعبیر را به ریخته شدن دندان معنا کرده‌اند: «مسواک کردن در حمام، سبب ریختن دندان‌ها است». در تبیین وجه اخیر می‌توان حکمت‌های گوناگونی را در مد نظر قرارداد؛ از جمله اینکه حمام‌ها در ازمنه گذشته به صورت حمام‌های عمومی بوده و به طبع عموم مردم به اشتراک از آن جا استفاده می‌کرده‌اند؛ پس بهره‌جستن از آب آن برای مسواک زدن و نفوذ آن آب به داخل دندان، شیوع بیماری‌های مختلف را محتمل تر نموده است. این قضیه در مورد استخر و امثال آن نیز صادق است و لذا در استخرها و مکان‌هایی که نوع مردم از آب آن جا بهره می‌برند، برای مسواک زدن مجوز صادر نشده است.

در کتب روایی شیعه، مضامینی وجود دارند که ناظر به پاره‌ای از مسائل بهداشتی وارد شده یا آداب خاصی را در باب تغذیه و نوشیدنی - ها و برخی امور دیگر توصیه می‌نمایند. نوشتار حاضر با عنایت به اینکه برخی از این آموزه‌ها با یافته‌های علم پزشکی همخوانی ندارند، چنین روایاتی را در بوته محک و سنجش قرار داده و آنها را از حیث سلسله سند و افراد موجود در زنجیره حدیث و نیز از نظر مضمون مورد تحلیل و ارزیابی قرار داد. نتایج پژوهش نشان داد در ارزیابی روایات دال بر استحباب و رجحان تناول نیم‌خورده مؤمن، باید چنین روایاتی را حمل بر حالتی کرد که مؤمن در سلامتی کامل قرار دارد و گر نه ضروری است از نیم‌خورده وی اجتناب شود. همچنین در مورد روایات ناظر به آب حمام و آب‌های معدنی، باید گفت چنین روایاتی مادامی که با یافته‌های پزشکی در تعارض قرار نگیرند، معتبر می‌باشند؛ لکن در صورت تعارض این اخبار با دانش پزشکی، باید اذعان نمود که به دلیل ضعف سندی غالب این روایات، نمی‌توان به ظاهر آنها استناد نمود. روایات ناظر به شانه کردن مو در حمام نیز از آن‌جا که با علم پزشکی در تعارض قرار نمی‌گیرند، می‌توانند معتبر تلقی شده و دارای وجاهت به شمار آیند. و سرانجام در باب روایاتی که با موضوع مسواک زدن در حمام وارد شده‌اند باید گفت اگرچه برخی روایات از این کار نهی کرده‌اند، اما از آن‌جایی که روایات دیگری نیز وارد شده که ناظر به جواز در خصوص مسواک زدن در حمام است، در نتیجه از روایات مزبور حکم کراهت مستفاد می‌شود. پس نتیجتاً می‌توان از مجموع این روایات این‌گونه استنباط نمود که مسواک زدن در حمام مکروه بوده و به همین دلیل، بسیاری از اندیشوران حکم به کراهت را از اخبار باب استنباط نموده‌اند.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۶ق)، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، قم: دار الشریف الرضی.
۲. _____ (۱۳۶۲ش)، الخصال، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳. _____ (۱۴۱۳ق)، مَنْ لَا يَحْضُرُهُ الْفَقِيه، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴. ابن داوود حلّی، حسن بن علی (بی‌تا)، کتاب الرجال، چاپ اول، قم: انتشارات شریف رضی.
۵. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۸۰ق)، مَعَالِمُ الْعُلَمَاء، چاپ اول، نجف: المطبع الحیدریه.
۶. ابن غضائری، احمد بن حسین (۱۴۲۲ق)، الرجال، چاپ نهم، قم: مؤسسه دار الحدیث.
۷. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بیروت: دار صادر.
۸. ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۴۱۷ق)، الفهرست، چاپ دوم، لبنان: دار المعرفه.
۹. انصاری، مرتضی (۱۴۱۹ق)، فَرَائِدُ الْأَصُول، چاپ سوم، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
۱۰. بحرانی، یوسف (بی‌تا)، الْأَحَادِثُ النَّاصِرَةُ فِي أَحْكَامِ الْعِتْرَةِ الطَّاهِرَةِ، چاپ اول، قم: نشر اسلامی.
۱۱. برقی، احمد بن محمد (۱۳۷۱ش)، المحاسن، چاپ دوم، قم: دار الكتب الاسلامیه.
۱۲. بهمنی، محمدی، فرانک، مهدیه، (۱۴۰۲) خوانش تطبیقی مبانی کلامی خلق کودکان معلول از منظر امامیه و اشاعره در پرتو عدل الهی، نشریه پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی، دوره ۲، شماره ۴ - شماره پیاپی ۴، صفحه ۸۳-۹۵
۱۲. تهنائی، محمد علی (بی‌تا)، کَشَافِ اصطلاحاتِ الفنون و العلوم، لبنان: المكتبة اللبنانیة.
۱۳. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق)، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية، چاپ چهارم، بیروت: دار العلم.
۱۴. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۲ق)، وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، چاپ سوم، قم: مؤسسه آل البيت.
۱۵. حلّی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق)، تذکرة الفقهاء، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۱۶. _____ (۱۳۸۱ش)، ترتیب خلاصة الأقوال في معرفة الرجال، چاپ اول، مشهد: مؤسسه آستان قدس رضوی.
۱۸. _____ (بی‌تا)، خلاصة الأقوال في معرفة الرجال، قم: مؤسسه الفقهاء.
۱۹. _____ (۱۴۰۲ق)، رجال العلامة الحلّی، قم: مؤسسه الفقهاء.
۲۰. خمینی، سید روح الله (بی‌تا)، المكاسب المحرمة، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۲۱. خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۳ق)، معجم رجال الحديث، چاپ دوم، قم: مؤسسه الخویی الاسلامیه.
۲۲. زبیدی، مرتضی (۱۴۱۴ق)، تاج العروس من الجواهر القاموس، چاپ دوم، لبنان: دار الفکر.
۲۳. سبزواری، سید عبد الاعلی (بی‌تا)، مذهب الاحکام فی بیان حلال و الحرام، قم: دار التفسیر.
۲۴. کرمی، صادقی، محمد، مسعود (۱۴۰۲) تبیین رویکرد اخلاقی حافظ؛ فردی یا اجتماعی، نشریه پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی، دوره ۲، شماره ۳ - شماره پیاپی ۳، صفحه ۱۱۱-۱۲۳
۲۴. طریحی، فخر الدین (۱۴۰۸ق)، مجمع البحرين، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی.

۲۵. طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا)، تبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۶. _____ (۱۲۷۱ق)، الفهرست، نجف: المكتبة المرتضویه.
۲۷. _____ (۱۴۱۵ق)، رجال الطوسی، چاپ سوم، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۲۸. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق)، کتاب العین، قم: مؤسسه دار الهجره.
۲۹. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (بی‌تا)، القاموس المحيط، لبنان: دار العلم.
۳۰. قرطبی، شمس الدین (بی‌تا)، تفسیر القرطبی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۱. قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ق)، تفسیر قمی، چاپ اول، قم: دار الکتاب.
۳۲. کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ق)، رجال الکشی، چاپ اول، مشهد: بی‌جا.
۳۲. شاه‌رخ، سید علاء‌الدین، (۱۴۰۱) نقش آسیب‌شناسی فرهنگی ریشه‌های اختلافات مسلمانان در آینده روند بیداری اسلامی با تکیه بر آموزه‌های نبوی، نشریه پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی، دوره ۱، شماره ۱، شماره پیاپی ۱، صفحه ۱-۱۴
- 10.22034/API.2022.705955 / ۱۴
۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۷ش)، الکافی، چاپ اول، قم: دار الحدیث.
۳۴. مامقانی، عبدالله (بی‌تا)، تنقیح المقال فی علم الرجال، قم: مؤسسه آل‌البيت.
۳۵. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، چاپ دوم، قم: مؤسسه الوفاء.
۳۶. _____ (۱۴۰۶ق)، روضة المتقين في شرح من لا يحضره الفقيه، چاپ سوم، قم: مؤسسه کوشان‌پور.
۳۷. _____ (۱۴۲۰ق)، الوجيزة في الرجال، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۸. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۴۱۶ق)، میزان الحکمة، چاپ اول، بیروت: دار الحدیث.
۳۹. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴ش)، تفسیر نمونه، چاپ سی‌ودوم، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۴۰. _____ (۱۴۲۸ق)، العروة الوثقی مع التعليقات، چاپ اول، قم: مدرسه امام علی بن ابی‌طالب (ع).
۴۱. موسوعة طبقات الفقهاء (۱۴۲۰ق)، لبنان: مؤسسه امام صادق (ع).
۴۲. نجاشی، احمد بن علی (۱۳۸۶ش)، رجال النجاشی، چاپ نهم، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۴۳. نوری، میرزا حسین (بی‌تا)، مُستدرکُ الوسائل و مُستنبطُ المسائل، قم: مؤسسه آل‌البيت.